

ORDLISTA – HISTORIK

◆ **Allmoge** ; Lantbefolkning, bönder. Fram till slutet av medeltiden var allmoge benämning på de ofrälse i motsats till de högre stånden

◆ **Annexbonde** ; Annex; bihang; mindre byggnad som hör till en större, eller dotterförs.

◆ **Bisp** ; Danskt ord för Biskop. Kyrkans överhuvud.

◆ **B.u.t** ; Förkortning av bouppteckning.

◆ **Bonde** ; (pl. Bönder) Bönder producerar vad de själva konsumerar genom att direkt utnyttja och bearbeta jord och vatten. Via marknader eller marknadsrelationer har de också kontakt med tätbebyggda centra, till vilka de också är knutna politiskt och administrativt. Bönder har alltid ett visst mått av omedelbar kontroll över sina produktions- resurser, till skillnad från jordlösa jordbruks- arbetare. Med denna definition kan även fiskare hänföras till bönder. Bönder kan också skiljas från jordbruksproducenter inom stam- samhällen, som är inplacerade i en helt annan typ av sociopolitisk organisation. Hos bönder är hushållet den viktigaste ekonomiska enheten, inom vilken arbetsuppgifterna fördelas. I detta skiljer de sig också från landsbygds- befolkning som tillhör ett kollektiv av typen Israelisk kibbutz el. Kinesisk folkkommun.

◆ **Borgare** ; Förr benämning på personer som erhållit rättighet att driva handel, hantverk eller sjöfart i stad (burskap). Burskapet, som förutsatte läroår och avlagda prov, med- delades av stadens magistrat genom ett brev, burbrev eller borgarbrev. Borgerskap var den sammanfattande benämningen på dem som vunnit burskap. Före tvåkammerssystemets in- förande 1866 utgjorde borgerskapet ett särskilt riksstånd, borgarståndet.

◆ **Bödkare (Böckare)** ; Tunnbindare

◆ **Carabinier** ; Kavallerist med karbingevär, både till fots och till häst. Se även Dragon.

◆ **Daler** ; Ett 14-lödigt silvermynt som präglades i Sverige 1534-1873. Det innehöll c:a 25,6 gr. Rent silver. Värdet växlade gentemot det inflationskänsliga markmyntet. Sålunda var år 1537, 1 daler=3 mark, 1545 var 1daler=4 mark. Kursen steg till 1 daler=38 mark på 1590-talet. År 1604 beslöts att denna ”slagna daler” skulle ha värdet 6 mark. Samtidigt kallades 4-marksmynnten ”svenska dalrar”. 1624 började man prägla koppar- dalrar. 1daler silvermynt motsvarade år 1633, 2 daler kopparmynt. År 1665 var det 3 daler kopparmynt. Den slagna el. präglade dalern fick 1604 namnet riksdaler. 1 daler courant = 1/6 dels riksdaler.

◆ **Danneman** ; ålderdomligt; redbar och duglig person, särskilt bonde, även benämnd ärlig och hederlig.

◆ **Deja**; Hushållerska, mjölkerska, ladugårds piga, amma, frilla.

◆ **Dito** ; Lika med, detsamma som, lika som föregående. Se även ”Ibm”.

◆ **Dragon** ; Ursprungligen beriden infanterist, senare soldat vid vissa kavalleriregemente. För- flyttade sig till häst men stred till fots, ofta med karbiner eller musköter samt blanka vapen.

◆ **Drost (danska)** ; En Drost var i den tidiga medeltiden (500-1500) en ämbetsman, den översta av Kungens rådgivare, och vissa tider hans ställföreträdare och skulle kunna kontrollera räkenskaper och avkunna dommar på hans vägnar.

◆ **Dräng** ; Se Tjänstehjon

◆ **Fdb** ; Förkortning av Kyrkobokens - födelse och dopbok. (Även vigsel och dödbok ingick ibland där.)

◆ **Frälse** ; (fornsvenska fraels ”fri”) ursprunglig benämning på fri man i motsats till träl, från 1200-talets senare del beteckning dels för dem som var befriade från skatt mot att de i gengäld gjorde krigstjänst till häst (rusttjänst), dels för själva skattefriheten. Från mitten av 1500-talet detsamma som adel. Genom frälseköp kunde adeln under 1600-talet erhålla äganderätten till Kronans gods, som därigenom blev frälsejord eller skattefrälsehemman. Även rätten att uppbära ränta från skattepliktig jord kunde erhållas. Räntan som betraktades som fast egendom har numera genom inlösning av staten upphört att utgå.

◆ **Gejstlighed (danska)** ; Gejstligheden är ett samlingsnamn för prästerståndet. Ordet kommer av nedertysk *geistlik*, som egtl. betyder "andlig". Et äldre ord med samma betydelse är **kleresi**, som likadant betecknar en bestämd trosriktning samlade prästerskap, och som kommer från Grekiskans κληρος

◆ **Gästgivaregård** ; (Gästgiveri) Gård med skyldighet att mot betalning förse väg- farande med mat, logi och skjuts. I Alsnö stadga 1280 bestämdes att i varje by skulle finnas en *gästgifvare* och 1560 påbjöds särskilda värdshus vid allmän väg. Bestämmelserna upphävdes 1933.

◆ **H.h.** ; Förkortning av ”hans hustru”.

◆ **Hemman** ; Gammal beteckning för jordbruksfastighet som p.g.a. sin förmåga att bära vissa skatter sattes i mantal, till skillnad från lägenhet, en mindre bärkraftig jordenhet. Hemmanen indelades efter ägare i krono-, frälse och skattehemman. Titeln hemmansägare finns fortfarande som vanligt alternativ till lantbrukare.

◆ **Hfl** ; Förkortning av ”husförhörlängd”.

◆ **Hjon** ; Gammalt ord för dels tjänare (tjänstehjon), dels person som underhölls av det allmänna (fattighjon). Även *Hjonelag*; äktenskap och *fästehjon*; trolovat par.

◆ **Husar** ; (Ungersk Huszar, till ”tjugo”; jordägarna måste hålla en beriden soldat för var 20:e livegen.) Ursprungligen soldat i ett Ungerskt rytteri; lätt kavalleri. I Sverige finns numera (1990) bara ett husarregemente, Kungl. Livregementets Husarer (K3), Karlsborg, som dock enbart till namnet skiljer sig från övrigt kavalleri. Husarens uniforms- rock var *dolman* (Ungerskt dolmary, av turk) den ursprungliga husarjackan med de karakteristiska snörena som förbinder knapparna på bröstet och som knäpps till vänster. Infördes i Sverige 1815 och ersattes efter 1850 i flera länder av *attilan* (hunnerkungen Attila), kort rock av ungerskt ursprung, besatt med snör- makerier eller band tvärs över bröstet, vanligen i fem rader. I Sverige använd som uniformsrock, framför allt vid artilleriet på 1870-talet samt av husarofficerare vid kavalleriet.

◆ **Husförhör** ; Innebar att prästerna i hemmen förhörde församlingsborna i deras kristendomskunskap, ett åliggande som prästerskapet fick genom 1686 års kyrkolag. Husförhörens ställning i svenskt kyrkoliv för- stärktes genom konventikelplakatet 1726 och stadgar 1735 och 1765. Förhören, som främst syftade till att värna om den rätta läran, var obligatoriska, och försummelse straffades fram till 1888. Sporadiska försök att återuppliva husförhören förekommer i vissa provinser i Sverige. P.g.a. att anteckningar av skilda slag om församlingsborna fördes, bl.a. vid husförhören, kom *husförhörslängd* att bli beteckningen för föregångare till församlingsbok.

◆ **Husman** ; (Danskans Husmand) I Skåne och Danmark förr benämning på bofast arbetare på landet, vilken hade eget hus men inte ägde någon del i byajorden. Företeelsen är gammal, men antalet husmän ökade kraftigt på 1700-talet. I Danmark förvärvade husmännen under 1800-talet genom lagstiftning ägande- rätt till kringliggande jord. Även i Skåne friköptes de flesta husmans- platser i enlighet med 1925 års ensittarlag.

◆ **Ibm**; lika som innan, detsamma som, se ”dito”.

◆ **Indelningsverket** ; System för avlöning av statens tjänstemän, som i huvudsak genomfördes av Karl XI och som innebar att lönen anvisades som viss i natura utgående ränta. Vanligen åsyftas främst den militära organisationen, *indelna armén*, med boställen för befattningshavarna. Vissa hemman var *rusthåll*, andra indelades i grupper, *rotar*. Indelningsverket blev genom beslut 1892 och 1901 så småningom avskaffat, dess skatte- bördor avlyfta från jordägarna och det indelta manskapet ersatt av värnpliktiga.

◆ **Inhysesjon** ; Äldre benämning på person som utan att vara i tjänst var inneboende hos en bonde eller borgare.

◆ **Inspektor** ; Bl.a. skrivare på en större gård.

◆ **Kronofjärdingsman** ; Förr av kommunen vald polisman på landsbygden.

◆ **Länsman (Lensmand)**; En Länsman är en kunglig utnämnd förvaltare av ett län..

◆ **Mantal** ; I medeltidslagarna förekommer ordet mantal i sin ursprungliga betydelse, ett antal män. Fr.o.m. 1500-talet kom mantal att beteckna skatteskyldiga personer, som uppfördes i särskilda mantalslängder. Den kamerala termen var alltså först knuten till personskatter. Denna betydelse kvarstod i mantalspenning, en skatt som infördes under 1600-talet och helt upphörde först 1938. Genom sammanblandning av fastighetstermerna gårdetal och hemmanstal kom mantal emellertid redan tidigt att beteckna skattelagd jord, vilket sedermera har blivit ordets betydelse

◆ **Mark** ; Forntida mynt, i Sverige före 1776 = 8 öre = 24 örtugar = 192-384 penningar. Jämför daler. Under 1600-talet viktmått, som var identiskt med skålpund.

◆ **Morgongåva** ; Egendom som mannen gav hustrun morgonen efter bröllopsnatten; i äldre svensk rätt (fram till 1920) en barnlös änkas rätt till andel i den avlidne makens egendom

◆ **Marsk (danska)**; Marsk eller Rigsmarsk var titlen för Danmarks rikets översta härförare från 1200-talet till 1661-. Det var det tredje viktigaste ämbetet efter Rikshovmästaren och Kanslern. Han utnämndes av Kungen och skulle vara en indfödd adlig person. I det moderna Danmark leds försvaret av försvarschefen. Marsk (och Marskalk) kommer av det medelnedertyska *marschalk*, stallmästare, rytterianförare, från äldre germansk *marha*, häst, och *skalk*, tjänare; alltså från början en stalldräng.

◆ **Mölla** ; Sydsvenskt ord för kvarn, främst om vatten och väderkvarnar.

◆ **Penning** ; Lägsta myntenheten fram till 1776-, se ”Mark”.

◆ **Piga** ; Se Tjänstehjon

◆ **Postum** ; (latin) = född efter faderns död; utgiven efter författarens död.

◆ **Rigshofmestere (danska = Rikshovmästare)**; Rigshofmesteren (eller bara Hofmesteren) blev under Kung Erik 7 af Pommern i begynnelsen av 1400-talet ett betydligt ämbete, som övertog Drostens funktion som rikets försteminister och Räkenskapsförare. Han var som regel också Ståthållare i Köpenhamn och den världsiga ledaren av Riksrådet. Tidigare hade Hofmesteren endast stått i spetsen för det Kungeliga hovet.

◆ **Riksråd** ; Riksråd är i Skandinavien dels en titel på en kunglig rådgivare (rådsherre), dels på samlingen av dessa rådgivare. Ursprunget till riksrådet är att Kungen, omgiven av stormän i sin närhet, naturligt inhämtade dessas råd och stöd vid beslut. Rådet utvecklades under 1200-talet. Där ingick Biskoparna (ärkebiskopen var lagfäst som ledamot), stormän och lagmän (ofta samma personer). Rådet ansåg sig som medlare mellan Kung och folk. Dessa kom med tiden att betraktas som en särskild korporation i riket.

◆ **Rote** ; 1) Vid en truppavdelning på två led benämndes förr en karl i första ledet och den bakom honom stående en rote. 2) Militär rekryteringsenhet under indelningsverkets tid, som innebar att befolkningen indelades i rotar, som var och en var skyldig att uppsätta och underhålla en soldat eller båtsman. *Rotehållare* (*rotebonde*) kallades hemmansägare som genom torp och utrustning bidrog till soldats eller båtsmans underhåll.

◆ **Rusthåll** ; Hemman som under indelningsverket skulle uppsätta och underhålla ryttare. Innehavare av sådant hemman kallades rusthållare. Rytteriets underhåll bestreds ursprungligen av kronohemman men ålades under Karl XI:s regering skattebönderna i gengäld mot frihet från utskrivning.

◆ **Rusttjänst** ; Krigstjänst till häst i gengäld för skattefrihet (frälse). Rusttjänst tillkom genom Alsnö stadga 1280. Den var ursprungligen personlig men omformades genom Vasakungarnas rusttjänstordningar till en pålaga på frälsejorden med hänsyn till dennas avkastning och fastlöstes härigenom vid jorden oberoende av dess innehavare. Från 1500-talets slut miste rusttjänsten alltmer sin betydelse.

◆ **S.n** ; Förkortning av "Socken".

◆ **Skattebonde** ; Under ståndssamhällets tid benämning på självägande bönder i motsats till krono- och frälsebönderna. Skattebonden hade prestationsskyldighet bara gentemot kronan och åtnjöt fr.o.m. 1700-talet särskilda politiska rättigheter. Termen *odalbonde* används ibland synonymt med skattebonde.

◆ **Skåneland** ; (De skånska landskapen) Benämning på Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm i anslutning till det medeltida namnet *terra Scaniae* på dessa landskap. Vid freden i Roskilde 1658 fick Danmark avstå Skåneland till Sverige. Bornholm åter till Danmark två år senare.

◆ **Skånska kriget** ; Utkämpades mellan Danmark och Sverige 1675-79 om de sydsvenska provinserna som Danmark förgäves sökte återta. Danskarna blev herrar till sjöss under Niels Juels skickliga ledning och besatte 1676 med undantag av Malmö hela Skåne. Vid slaget vid Lund 1676-12-04 lyckades dock Karl XI besegra danskarna.

◆ **Socken** ; By, kyrklig primärkommun, församling, m.m.

◆ **Soldattorp** ; Den indelte soldaten torp. Till soldattorpet hörde som regel ett spannländ öppen jord och en äng som gav två lass hö.

◆ **Specie** ; Präglad riksdaler i silver enligt myntordningarna 1664, 1770 eller 1830. Den blev myntenhet 1766 och räkneenhet 1777. År 1855 fastställdes räkneenheten till $\frac{1}{4}$ av 1 riksdaler i silver.

◆ **Statare** ; Från och med 1700-talets senare del jordbruksarbetare anställd på *stat*, dvs med hela sin familj bosatt på godset och med viss del av lönen utgående in natura. Systemet fick sitt genombrott på 1800-talets kommersiellt inriktade storgods. Under 1900-talet började systemet kritiseras som föråldrat och inhumant. Genom fackliga överenskommelser avskaffades det 1944 men det hade då sedan länge varit på tillbakagång.

◆ **Ståthållare** ; I Sverige har Ståthållare funnits sedan senmedeltid som titel för befälhavaren på de kungliga fästningarna, såsom Kalmar slott och Åbo slott. Benämningar som Vice Kung och Generalguvernör beskriver även ordet. Titeln levde kvar in på 1900-talet som beteckning på Landshövdingar i vissa län. Under en del av den svensk-norska unionstiden var Riksståthållaren Kungens representant i Norge när Kungen var i Sverige.

◆ **Tjänstehjon** ; Den lagliga benämningen på de årsanställda drängarna och pigorna i jordbruket under äldre tid. Tjänstehjonens ställning reglerades redan i medeltidslagarna men därefter mer detaljerat i särskilda tjänstehjonsstadgor, varav den första utfärdades 1664. Tjänstehjonen hade arbets- plikt och kunde, om de höll sig undan tjänst, häktas och som försvarslösa tas ut till krigstjänst eller ådömas tvångsarbete. Arbetsavtalen inom hantverk och tidig industri reglerades i hall- och manufakturordningar. Efter näringsfrihetens genomförande mot mitten av 1800-talet kom det fria arbetsavtalet mellan arbete och kapital att dominera. Också inom jordbruket skedde en övergång från årsanställning till tidsbegränsat lönearbete (lantarbetare). Den sista tjänstehjonsstadgan utfärdades 1833 och upphävdes först 1926, då den i det närmast helt hade förlorat betydelse.

◆ **Torpare** ; Torp; jordbrukslägenhet, upplåten åt en brukare, *torpare*, mot skyldighet att utföra dagsverken åt ägaren. Under 1800-talet utgjorde torparna en stor del av arbetskraften inom det större lantbruket och var en väl avgränsad social grupp mellan arrendatorerna och backstugusittare. Med 1943 års arrendelagstiftning har torparinstitutionen upphört.

◆ **Vallackare** ; Hästkastrerare.

◆ **Vargerling** ; Reservorganisation inom indelningsverket, i bruk till 1810. De inom denna reserv rekryterade kallades vargeringskarlar.

◆ **Vångavaktare** ; Herde, vaktade stadens boskap på ”vångarna”, öppna ängar, hedar.

◆ **Åbo** ; Innehavare av jord under *åborätt*. Åborätt ; (Besittningsrätt) Ärftlig och överlåtbar rätt på obegränsad tid till nyttjande av jord, vanligen tillhörande staten. En modern form av som avser upplåtande av kronojord till jordbruksfastighet, som infördes genom lag 1926 fick ingen praktisk användning och upphävdes 1968.